

ОЦІННА ЛЕКСИКА В РОМАНІ «СОБОР» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Сучасна лінгвістика взаємодіє з найрізноманітнішими галузями позамовної парадигми, що засвідчує виникнення новітніх комплексних напрямів дослідження мовної системи. Серед них важливе місце посідає лінгвоаксіологічний, центральною категорією якого вважається оцінка, що тлумачиться як суттєва складова прагматичного аспекту спілкування (Н.Арутюнова, О.Вольф, В.Гак, О.Шмельов).

Питання, пов'язані з аксіологічною категорією, розглядалися насамперед у філософському (Арістотель, І.Бентам, І.Кант, Дж.Локк, Дж.Мур, Платон, Б.Спіноза, Д.Юм) і логічному (Х.Врігт, О.Івін, Р.Павільоніг) аспектах. Також оцінка досліджувалася з позицій аргументативної риторики, передусім Р.Бартом. Однак власне лінгвістичний її характер репрезентувала О.Вольф, яка назвала оцінку «універсальною категорією», що відзначається комплексністю змісту. Перші лінгвістичні праці були переважно формально-семантичного характеру, оскільки пояснювали загальні механізми оцінної діяльності [5, с.2]. Згодом об'єктом мовознавчих досліджень стали окремі аспекти вивчення кваліфікативної категорії з прагматичного погляду.

Функціональний підхід до аналізу лінгвальних явищ зумовив актуалізацію низки проблем, які репрезентують зв'язок граматикалізованої аксіологічної категорії з текстознавством, етнолінгвістикою, соціолінгвістикою (О.Вольф, А.Вежбицька, А.Мойсієнко, Т.Космеда); висвітлюють її роль як необхідного елемента у формуванні індивідуального письменницького стилю (Н.Арутюнова, В.Гак, Н.Сологуб); характеризують оцінку як засіб індивідуалізації мовної картини світу (Л.Мацько, Ю.Апресян).

Окремих аспектів оцінки торкаються у своїх працях учені, що досліджують функціонально-прагматичний та комунікативний синтаксис (І.Вихованець, К.Городенська, Н.Гуйванюк, П.Дудик).

На сучасному етапі розвитку мовознавства, як стверджує У.Соловій, «досліджуються також прагмасемантичні особливості

категорії оцінки у рекламних текстах (Л.Киричук), спрямованість оцінки у синонімії (В.Кирилова); визначаються співвідношення денотативної і конотативної (зокрема емоційно-оцінної) інформації у процесі перекладу (М.Дудник)» [5, с. 3].

Проте питання функціонування емоційно-оцінних номінацій як важливих елементів художнього тексту все ще залишається недостатньо висвітленим. Як уже зазначалося, категорія оцінки була об'єктом вивчення багатьох гуманітарних наук, тому існує чимало варіантів класифікації оцінних значень. У логічному аспекті найповнішою вважається класифікація фінського логіка фон Врігта, яка передбачає врахування концептуального принципу. Цю класифікацію використовує у своїй дисертації У.Соловій. На ґрунті лінгвістичного аналізу семантики аксіологічних номінацій У.Соловій усі оцінні предикати поділяє на предикативні, наприклад: *de dicto* і *de re*. Оцінка виду *de dicto* (порівняльна) стосується не судження про подію, факт, а власне самої події чи факту. Кваліфікація *de re* (абсолютна оцінка) характеризує безпосередньо об'єкти, одночасно оцінюючи їх. Абсолютна оцінка *de re* передбачає існування загальнооцінних та частковооцінних найменувань. До перших науковець відносить ад'єктиви хороший та поганий, що виражають так званий аксіологічний підсумок – холістичну оцінку, а також їх синоніми з найрізноманітнішими стилістичними й експресивними відтінками [5, с. 6].

О.Потебня розглядав категорію оцінки в культурологічному та логіко–психологічному аспектах. У праці «Думка і мова», а саме у розділі «Мовознавство і психологія», учений виділяє два основні типи оцінки – «емоційний» та «чуттєвий», зазначаючи, що розум, почуття та воля знаходять своє відображення у слові (мовленні) та логічно поєднуються. Почуття, як говорить мислитель, супроводжують думку і залежать від неї. Отже, О.Потебня розглядає семантичні складники категорії оцінки з позитивними і негативними типами її вияву, звертаючи увагу на суб'єктивні та об'єктивні почуття [3, с. 64].

Оскільки аксіологічний потенціал номінацій максимально виявляється тільки у відповідних контекстах, найдоцільніше класифікувати оцінні лексеми, зважаючи на функціонально–прагматичний аспект їх поділу: власне оцінні найменування – такі, що репрезентують зв'язок реального світу та його ідеальної моделі, дають позитивну чи негативну характеристику об'єктам, виявляючи в аксіологічних мовленневих актах різноманітні ілюктивні сили («Дівчата теж не шкодували: байдужісінький був до

них» (2, с. 31)); контекстуально оцінні номінації – дескриптивні предикати з потенційними оцінними семами, які активізуються в певному контексті («Могутній у тебе батя... Трудяга. Без порожняви в душі... Моноліт» (2, с. 137)).

Художній текст, як результат мовленнєвого акту, містить у собі певну кількість оцінних номінацій. Під час дії схеми «автор – текст – читач» семи аксіологічних номінантів можуть змінювати свою кількість, оскільки оцінка є результатом свідомої діяльності комунікативів, вона передбачає позитивну або негативну позицію відносно оцінюваного об'єкта.

Об'єктом оцінки у художньому тексті, як правило, є персонажі та образи твору. Інструментом вияву аксіологічних смислів є переважно лексичний рівень мови, а саме оцінна лексика. У структурі лексеми компонент оцінності дуже часто може поєднуватися з такими елементами, як емотивність, образність, інтенсивність, параметричність, експресивність.

Предметом цього дослідження є оцінна лексика у творі Олесь Гончара «Собор». Аксіологічні найменування у цьому тексті є особливо значущими, мовний матеріал покликаний створити відповідний психологічний фон розгортання подій, передати динамізм, незвичайність ситуації, концентрацію почуттів і дії. Олесь Гончар звертається як до типових, так і до індивідуальних характеристик людини, проте на перший план частіше виходять не соціальні, а психологічні проблеми, виникає прагнення збагнути особливості людської психіки. Такий принцип зображення відкриває простір для вияву багатогранності характерів та факторів впливу на їхнє формування.

Об'єктом оцінювання у «Соборі» О.Гончара найчастіше є людина, а також створений нею предметно-ціннісний світ, результати її діяльності. Досить яскравим засобом характеристики персонажів виступають іменники, що у структурі лексичного значення мають оцінний макрокомпонент: кирпань, красень, садолуб, крикуха, серцеїд, варвар і т. д. («...один із прибульців був моложавий кирпань...» (2, с. 53); «Але ж красень, стервець!» (2, с. 108); «Хоча й біля своєї крикухи жити не став» (2, с. 42); «Може, дівчина в іншого до нестями закохана, в якого-небудь тракториста або серцеїда...» (2, с. 22); «...про що йому з тобою, варваром, говорити?» (2, с. 25)).

У «Соборі» слів із негативною оцінкою значно більше, ніж із позитивною. Аксіологічні лексеми зі знаком «мінус» наявні не лише у мові автора, ними збагачене мовлення персонажів. Так, негатив-

ні образи роману номінуються цілим рядом «мінусових» лексем: *п'янюга, вишкребок, дегенерат, подонок, шахрай, крутій, варвар, злодій, викурвок, гультай, приبلуда, волоцюга, пігмей, вимагач, сволоцюга, свавільник, бестія, чарколюб, сухар, убивця, відщепок, герострат, злодюка, чинуша, гайдуряка, варакута, бандюга, песиголовець, догматик, бюрократ, ледащо, хануга, фальшак* та ін. Наприклад: «Хміль миттю проходить у п'янюг, коли забачать Івана Баглая, різні вишкребки в купці сахаються...» (2, с. 11); «Під кінець вечора один якийсь тип, дегенерат кривоногий, відкликає їхню компанію вбік ...» (2, с. 12); «-Та не подонок? – Ще й зараз обурюється Микола» (2, с. 12); «...який-небудь гультай аліментний і той вважав, що має право докучати їй...» (2, с. 42); «Ніякої в того приبلуди віри нема, безвірко він!» (2, с. 59); «Хіба я безбатченко який-небудь, волоцюга безпачпортний?» (2, с. 79); «...шмагав там бабу нагаєм один бандюга з Підгородньої» (2, с. 67); «Не катуляйся, не катуляйся, песиголовцю!» (2, с. 67); «...вульгарним уламком висить на стовпі як герб догматиків і юшкоїдів...» (2, с. 68); «Ану, киш мені звідси, гайдуряки, варакути! Як ви мені вбринькались!» (2, с. 9).

Головного героя «негативного табору» Володьку Лободу автор характеризує за допомогою таких оцінних лексем: *висуванець, відступник, егоїст, батькопродавець, юшкоїд, чинодер, ізуйт*: «Заціплянський висуванець одразу вловив, як йому здалося, її справжню суть...» (2, с. 57); «Нема ненависті чорнішої, послідовнішої за ненависть відступника, ренегата...» (2, с. 80); «В Миколи для нього одне тільки слово: «Батькопродавець!» (2, с. 63); «Це наш чинодер Лобода звучить гордо? (2, с. 68); –Де ж той... ізуйт?» (2, с. 165). Характеризуючи Лободу, О.Гончар вдається до використання явища експресивної енантіосемії. Так, лексема *геній*, що поза контекстом має конотативну сему зі знаком «плюс», у тексті письменника здобуває абсолютно негативну маркованість і несе антонімічне значення – антигеній: «Собор взяли в риштовання, а «геній» одразу на культуру перейшов» (2, с. 56).

Досить потужну образотворчу спроможність у «Соборі» акумулюють метафоричні лексеми, що позначають назви флори та фауни, але стосуються певних персонажів твору: *жук, шашель, горобець, тарган, гриб, кажан* та ін. Усі вони є негативними маркерами певних рис осіб: «...обидва маленькі, миршаві, вовтузяться з тими лантухами перед собором, мов жуки, мов шашелі, перед величчю його!» (2, с. 41); «...а потім відрекомендував їй своїх друзів – молодого інженера, чорненького, як жучок...» (2, с. 88);

«...а той один відлюднився, заліз, як тарган, і сидить у червонім кутку, доноси фабрикує...» (2, с. 123); «Маленький був, як гриб зморщений, і обличчя якоїсь грибною сіризни» (2, с. 123); «І ніколи вдень – тільки вночі, мов кажани» (2, с. 65). Іноді використано лексеми-метафори, що мають позитивну аксіологічну спрямованість, наприклад: шпаченята, голубка: «...і щоразу при ньому всі оті баглайчата, ткаченята, шпаченята...» (2, с. 16); «Не сердься, голубко... – благально умовляв Ягор» (2, с. 159). Лексема голубчик може вживатись і з негативним значеннєвим наповненням: «Ми з Ганною-мотористкою саме нагодились: ану, лишень, голубчику, сюди! Одна за одне вухо, друга за друге – і в штаб» (2, с. 13).

У романі О. Гончар для характеристики образів часто використовує прикладку, яка яскраво окреслює зовнішні або внутрішні риси персонажів: людина-авоська, затемнювач-пропяка, дівчата-перестарки, хлопці-смаглоки, Мадонни-недоторканки, товстун-блондин: «Чи не більше мусить лякати живущого те, що проіснувати він може бездільно, пройти дорогу життя людиною-авоською, відцвісти свої весни пустоцвітом?» (2, с. 17); «Замість затемнювача-пропяки прислали на ферму молодшого, завзятого, з іншої далекої бригади» (2, с. 31); «Стільки он, мовляв, дівчат-перестарків у селі, ніхто й не гляне!» (2, с. 37); «...живуть тут хлопці-смаглоки й дівчата-смагляки» (2, с. 47); «...і другого, патлатого, з широкою, добродушною усмішкою товстуна-блондина...» (2, с. 88).

Кількісно значно меншою у романі «Собор» є група оцінної лексики, яка містить у собі макрокомпонент значення зі знаком «плюс». Вона наявна у мовленні автора та переважно у мовленні «позитивних» персонажів і стосується тих образів, яким симпатизує письменник: роботяга, запеклий садолюб, чародійник печей, поет, скеля, симпатяга, розумака, козарлюга, друзяка, вояка, моноліт, ас машиніст та ін. Наприклад: «Живуть на Зачіплянці праведні люди, або, як Микола-студент сказав би, правильні. Роботяги. Металурги» (2, с. 6); «Живе за Баглаями, у бік саги, Ягор Катратий, запеклий садолюб» (2, с. 9); «Для Віруньки він перший серед усіх чародійник печей...» (2, с. 12); «Усмішка неба – це гарно. Ти таки в нас поет...» (2, с. 13); «І в діда не вивудиш, мовчить, як скеля» (2, с. 15); «Симпатяга цей военком, хоч і коноплястий, все тіло в ластовинні» (2, с. 114); «Мій старий – то козарлюга...» (2, с. 120); «...з рідним селищем розлучив, із Ягором-друзякою...» (2, с. 126); «Старий вояка з плином літ ніби добрішає...» (2, с. 132).

Головна героїня твору Олена (Єлька) сприймається і оцінюється персонажами твору по-різному. Так, вона не лише дівча, ~~хазя-~~

ечка, голубка, а й байстрючка, хвойда, потоцтанка та ін.: «Пасе, бувало, дівча телят...» (2, с. 27); «Ану, хазяєчко, зволь сюди, зараз погріємось...» (2, с. 36); «Оту Чечільку-байстрючку мені невісткою? Інші росу збили, а ти приведеш?» (2, с. 42); «І все до ниточки виклала, як ця хвойда з бригадиром базарювала» (2, с. 43).

Оцінний компонент значення у романі О.Гончара мають не лише іменники, а й прикметники та дієслова. Лексеми, що позначають дію, є умовно оцінними, оскільки за їх допомогою характеризується не особа, а лише певний вид її діяльності. У таких лексемах визначальним є компоненти інтенсивності, параметричності, образності, на основі яких вже потім твориться оцінний мікрокомпонент: валятися (у значенні «лежати»), вдертися, явитися (народитись), кушпелити (диміти), розкохатись (набрати вагу), зловити (зустрітись), вивудити (дізнатись), викричати, вибанітувати (випросити), стирчати (стояти), бюлетенити (хворіти), наприклад: «Чи ще десь – бліде, дохле, валяється під кущем, хіба ж не заболить душа?» (2, с. 13); «Хотіла б, у світ квітів щоб він явився, у світ запахущий, трояндовий, а світ, куди воно вдерлося, її мале, зустрічає його смородом, вибухами, шаленінням смерті...» (2, с. 20); «Наші печі хай куріли, але по-божому, а після вашого кисневого дуття вдвічі більше кушпелити стали» (2, с. 24); «...не дуже, здається, вона сохне за чоловіком, розкохалась, нівроку, наче після курорту...» (2, с. 61); «Ні, Бублика неодмінно мушу зловити, – каже Миколин друг» (2, с. 25); «Нічого Миколі про неї невідомо. І в діда не вивудиш, мовчить, як скеля» (2, с. 15); «Інша хоч викричить своє право, вибанітує бригадира, а голос Єльчиної матері звичний був тільки просити» (2, с. 27); «А «Москвич» усе під парканом стирчить» (2, с. 76); «Буду бюлетенити, поки жучок сам із вуха не видізе...» (2, с. 70).

Найбільшої характеристичної потужності набувають у романі О.Гончара «Собор» прикметники, у яких оцінний макрокомпонент входить до денотативного, є ядром лексичного значення слова: тупий, гидкий, маленький, миршавий, бридкий, осоружний, смердючий, задрипаний, граціозний, злий, дохлий, жовторотий, мордатий, бідолашний, шалапутний та ін. Усі ці лексеми містять у собі, окрім оцінного компонента, образний, емотивний, експресивний елементи: «– Як спочивалося, Олено батьківно? – і підморгнув з гидкою інтимністю» (2, с. 38); «Миршавий, маленький, в розчавленім капелюсі» (2, с. 77); «Бридкий він мені. Осоружний» (2, с. 43); «...в самих трусах вискакував, сухоребрый, закудланый зі сну, витрішкуватий, злий» (2, с. 9); «Вчора одне з ремісничат за-

бралося, жовтороте, на танцмайданчик і давай до дівчат в'яззуги» (2, с. 13); «Отой шалапутний шофер...» (2, с. 31). Більшій мірі експресивності набувають оцінні прикметники, у яких до аксіологічної семантики додаються ще й морфемні засоби творення, серед них найбільш значимими є аугументативно-пейоративні та демінутивно-меліоративні суфікси: міцнющий, важезний, старезний (старелезний), товстелезний, худющий, ревнющий, здоровезний, біленький, маленький, байдужісінький та ін. Наприклад, «... добувала у хлівчику міцнющі перваки, за що й погостювала в міліції» (2, с. 63); «Деся аж із Гупалівки придибуляли старелезні бабусі у темних хустках...» (2, с. 103); «...знайомий военком поставив свою товстлезну бабеху в купальнім костюмі...» (2, с. 112); «...давали кожна по повній ложці на того худющого безолійного мільціонера...» (2, с. 35); «Дівчата теж не шкодували: байдужісінький був до них» (2, с. 31).

Аналіз однієї лексики роману Олеся Гончара «Собор» показав, що більша частина аксіологічних лексем наділена мінусовою оцінністю, кожна лексема має конотативний зміст, який виражається не лише через внутрішню форму слова, але й містить свої зовнішні показники.

Стаття не вичерпує всього кола проблем, пов'язаних із оцінною лексикою. Поза увагою залишилася тематична класифікація аксіологічних лексем, особливості функціонування їх у художньому тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник української мови: У 11 т. / Ред. кол.: І.К.Білодід (голова) та ін. – К., 1970–1980.
2. Гончар О. Собор // Гончар Олександр. Твори: У 7 т. – К., 1987–1988. – Т. 1. – 1987.
3. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів, 2000.
4. Потебня А. Мысль и язык. – К., 1993.
5. Соловій У. Оцінно-образна номінація у структурі художнього тексту (на матеріалі української «малой прози» кінця XIX – початку XX століття): Автореф дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01 / Прикарпатський університет ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003.
6. Сологуб Н. Мовний світ Олеся Гончара. – К., 1991.

